

Београдска дефектолошка школа
Вол. 19 (2), бр. 56, 259-272, 2013.

УДК 376.4
Примљено: 30.5.2013.
Оригинални научни чланак

ЛИКОВНО ИЗРАЖАВАЊЕ ДЕЦЕ С ЛАКОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ СА АСПЕКТА КАЛЕНДАРСКОГ УЗРАСТА*

*Сања Гајић***, *Мирјана Јајунца-Милисављевић*,
Александра Ђурић-Здравковић

Универзитет у Београду,
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Цртежи деце с лако м интелектуалном ометеношћу (ЛИО), као и цртежи деце типичне популације, са узрастом постају попунији и детаљнији, што може бити последица искуства које долази са годинама, али може бити и последица утицаја настава.

Циљ овог истраживања је да се утврди разлика у квалитету цртежа деце с ЛИО у односу на календарски узраст. Узорак ученика истраживања укључује 69 испитаника, оба пола, календарског узраста од 8 до 16 година, школског узраста од I до VIII разреда. У истраживању је коришћен цртеж на тему „Необичан цвет“, конструисан посебно за употребу овог истраживања. Професор методике наставе ликовне културе и дефектолози су вредновали на скали од 1 до 5 следеће аспекте цртежа: употребу боје, пропорцију, облике и просторни распоред.

Утврђена је статистички значајна разлика у квалитету цртежа међу испитаницима различитих узрастних група. Такође, утврђено је да је квалитет облика приказаних на цртежима старијих испитаника виши од квалитета облика млађе деце.

* Рад је настао у оквиру пројекта “Социјална партиципација особа са интелектуалном ометеношћу“ (бр. 179017), „Креирање Протокола за процену едукативних потенцијала деце са сметњама у развоју као критеријума за израду индивидуалних образовних програма“, (бр. 179025), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

** Sanjagagic85@gmail.com

Добијени резултати указују на потребу да је у настави ликовне културе, код деце и млађе и старије узраста, неопходно кроз различите примере из окружења стимулисати осетљивост за боје, развијати способности сређивања облика који се представљају у простору, као и да се утиче на способност изражавања пропорција, величина и текстура различитим линијама, облицима и бојама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: цртеж, лака интелектуална ометеност, узраст

УВОД

Ликовно изражавање деце без обзира на интелектуалне способности, пролази кроз одређене фазе, а степен напредовања у ликовном изразу се утврђује према броју приказаних детаља или објеката и начину тог приказа. Развој цртежа започиње крајем сензомоторног периода фазом жврљања или шкрабања. Тада цртеж нема репрезентациони карактер. Голомб наводи да је Келог, која се бавила проучавањем дечјих цртежа, успела да идентификује двадесет различитих основних шара са нагласком да не мора да значи да свако дете и прави све типове шара (Golomb, 2004). Циљ је задовољство из потеза руке који оставља траг на папиру и цртеж представља одређену вежбу визуо-моторне координације (Кокс, 2000, Golomb, 2004). Обично деца у овој фази користе једну боју. Појава семиотичких функција утиче на то да дете у својим жврљотинама уочава сличност са познатим објектима и накнадно их именује (случајни реализам). У фази промашеног реализма доминантан модел је људска фигура. Осим човека, мотиви дечјих цртежа у овом периоду су и куће, зграде, биљке, животиње (Coates, Coates, 2006), а основне схеме су круг, троугао и квадрат. Ова фаза у развоју цртежа се манифестује тешкоћама просторне организације цртежа, пропорција, повезивања елемената и сл. Крајем преоперативног периода, у фази интелектуалног реализма, дете има потребу да док црта прикаже све што зна о предмету који црта, а не оно што види. Руководи се менталном сликом објекта (Норе, 2005, Виготски, 2005). На цртежима се уочава транспарентност, мешање углова, одсуство репрезентације акције, и појављује се иконичко цртање (Кокс, 2000). У периоду визуелног реализма почиње стварно уочавање облика и предмета, појављује се покрет, профил, пресеци, светло, сенке, пластика и простор. Дете успева да представи изглед објекта у зависности од тачке посматрања. У том периоду радије се цртају конкретне предмети, а мање чисто геометријске фигуре (Трстењак, 1987). Тежња ка апстрактном мишљењу, техничка зрелост, способност прилагођавања и све јача потреба за ликовним стварањем, омогућава деци да на овом ступњу постигну најзанимљивије ликовне резултате.

Цртежи деце с ЛИО, као и цртежи деце типичне популације, са узрастом постају потпунији и детаљнији, што може бити последица искуства које долази са годинама, али може бити и последица утицаја наставе (Ђорђевић, 2005, 2006, Филиповић, 2011а).

Коришћењем Критеријумског теста из наставе ликовне културе нивелисаног према календарском узрасту испитаника и њиховом едукативном нивоу, Арбутина (2011) у свом истраживању указује на различит квалитет цртежа и различите способности изражавања у визуелном домену код деце млађег и старијег узраста. Задаци које су, између осталих, решавали млађи испитаници односили су се на процену способности оријентације у простору (исказан кроз захтев да се оријентишу горе и доле путем цртежа), именовање боја, повезивања датих линија у целовит облик и именовање нацртаног, препознавање дела и целине. Нешто комплекснији задаци, који захтевају виши ниво знања, искуства и одређених способности, дати су испитаницима старијег узраста. Од њих је захтевано да испоље своје умеће у препознавању димензија и боја, као и њиховој комбинацији и рекомбинацији, затим умеће препознавања и преобликовања различитих облика, стварања дводимензионалних или тродимензионалних облика цвета уз потпуну или делимичну употребу понуђених кругова, испитано је разумевање концепта маска, калиграфичка, дизајн и слично.

Ђорђевић (2005, 2006) истиче да цртеже деце с ЛИО млађих разреда основне школе карактерише непропорционалност и одсуство линије подножја, док се на цртежима старије групе уочава доња ивица папира као тежишна линија, и фигуре и објекти се распоређују у виду фриза. Објекте деца све до шестог разреда цртају на каноничан начин, односно са предње стране. Куће углавном представљају се једним четвороуглом, док у старијим разредима деца цртају кућу са више страна него што се то из одређеног положаја при посматрању може видети. Упадљива тежња да се све прикаже у пуној димензији, без перспективног скраћивања и заклањања од стране других објеката, ногирана је код деце и млађег и старијег едукативног нивоа. У истом истраживању је евидентирано да декоративан однос према боји, када дете бира чисту боју без обзира на боју предмета у природи, присутан углавном на цртежима деце с ЛИО на млађем школском узрасту.

Поред искуства и утицаја наставе, ниво развоја цртежа зависи и од зрелости способности које детерминишу вештину цртања. На квалитет дечјег ликовног изражавања, пре свега, утичу праксичке способности, базични механизми пажње, памћења и мишљења, како у почетним нивоима едукације, тако и на старијем узрасту. Развој појединих когни-

тивних функција одређен је сазревањем и учешћем мозга у целини (Крстић, 1999).

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Из свега наведеног произилази истраживачки проблем овог рада, формулисан у питању: Да ли постоје разлике у квалитету цртежа деце с ЛИО у односу на узраст?

Истраживање које смо спровели има за **циљ** да се утврди разлика у квалитету цртежа деце с ЛИО у односу на календарски узраст.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Узорак

Узорком је обухваћено 69 деце са лако интелектуалном ометеношћу календарског узраста од 8 до 16 година, оба пола, без неуролошких и вишеструких сметњи.

Цео узорак је, према календарском узрасту, подељен у две групе: групу деце млађег узраста (од 8 година до 11 година и 11 месеци) и групу деце старијег узраста (од 12 година до 16 година). Дистрибуција узорка према узрасту приказана је у табели 1.

Табела 1: Дистрибуција узорка према календарском узрасту

Календарски узраст	Број	%
Млађи узраст (8-11,11 година)	35	50,73%
Старији узраст (12-16 година)	34	49,27%
Укупно	69	100%

Ток и начин истраживања

Истраживање је обављено у току школске 2010/2011. године у четири основне школе за децу ометену у интелектуалном развоју на територији Београда. Деца су испитивана у другом полугодишту и испитивање је спроведено у групама до 5 ученика.

Ученици су након детаљног објашњења цртали ликовни рад на задату тему. Задатак је био да ученици нацртају што необичнији цвет, који су по жељи могли да боје дрвеним бојицама. Предвиђено време за заврше-

так цртежа је био један школски час. Цртеже су процењивали професор методике наставе ликовне културе и дефектолог, који су их вредновали на петостепеној скали: од 1 (низак квалитет цртежа) до 5 (висок квалитет цртежа). Следећи аспекти су процењивани: употреба боје, пропорција, облик и просторни распоред. Преко аритметичке средине одређено је који радови су изнад просека за групу, а који су испод просека када се ради о квалитету цртежа.

Остали подаци (подаци о коефицијенту интелигенције, узрасту) који су потребни за ово истраживање су преузети из школске документације.

Добијени резултати су приказани табеларно. Од параметара дескриптивне статистике коришћени су аритметичка средина и стандардна девијација. За тестирање статистичке значајности разлика средњих вредности коришћен је t-тест за независне узорке.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

При изради рада на задату тему уочена је статистички значајна разлика између деце млађег узраста ($AS=13,20$, $SD=3,095$) и деце старијег узраста ($AS=15,06$, $SD=2,817$), при чему је $t=-2,611$, $p=0,011$ (Табела 2).

Када се погледају појединачни ајтеми који су процењивани на цртежу цвета, примећује се статистички значајна разлика код варијабле *облик* (старији $AS=3,29$, $SD=0,938$, млађи $AS=2,51$, $SD=0,781$, $t=-3,746$, $p=0,000$).

Табела 2: Корелација између квалитета цртежа деце с ЛИО при изради ликовног рада у односу на узраст

Ајтем	Календарски Узраст	AS	SD	t	df	p
Боја	Млађи	2,80	1,106	-1,459	66,185	0,149
	Старији	3,21	1,200			
Облик	Млађи	2,51	0,781	-3,746	64,160	0,000
	Старији	3,29	0,938			
Пропорција	Млађи	3,86	1,089	-1,993	63,857	0,051
	Старији	4,32	0,843			
Просторни распоред	Млађи	3,94	0,968	-1,383	64,822	0,171
	Старији	4,24	0,781			
Укупно	Млађи	13,20	3,095	-2,611	66,723	0,011
	старији	15,06	2,817			

ДИСКУСИЈА

На укупним скоровима добијеним на цртежу цвета у нашем истраживању уочена је значајна разлика између млађе и старије деце. Добијени налаз је у складу са наводима појединих аутора да цртежи деце са интелектуалном ометеношћу, као и деце типичне популације, с временом постају реалистичнији, пропорционалнији, богатији детаљима и верније приказују реалне величине и односе (Кокс, 2000, Ђорђевић, 2006). Слични резултати су добијени у скоријем истраживању креативних способности у визуелном домену код деце с ЛИО у нашој средини (Арбутина, 2011).

Најупадљивије обележје великог броја радова деце млађег календарског узраста су цветови разбацани по површини папира, без неког реда, или цветови распоређени у линији, као и неспретно повлачење потеза приликом бојења. Млађи испитаници су и на цртежима цвета цртали више елемената, више цветова, углавном једноставног облика, који су били независни један од другог. Честа су асиметрична решења са појачаном репетицијом, понављањем истих или сличних елемената, односно цветова. На одређеном броју радова могу се видети и доцртани елементи као што су звездице, срца и лептирићи, што, према нашем мишљењу, може представљати присуство шаблона у њиховим радовима.

На радовима старијих ученика запажамо изналажење префињених нијанси боја, као и уношење линија и текстуре у боју. Уочава се умереност потеза приликом бојења, виши степен техничке спретности. Цветови представљени на радовима деце старијег узраста су углавном велики, комплекснијег облика. Ликовне композиције су компоноване са наглашеном доминантом – цвет који је носилац радње и говори о суштини ликовне идеје, и примећује се јединство, које је најчеће постигнуто складном повезаношћу ликовних елемената у једну целину. У односу на млађу децу, цветови су више пута приказани у саксији и букету. Њихови радови обојеношћу, обрисом, и својом величином на одређен начин доприносе изражавању креативности и емоционалних стања. Такође, на цртежима се чешће приказује линија неба и тла, што може да укаже на чињеницу да је одређени број старије деце превазишао приказивање елемената цртежа разбацаних у простору и да постепено почињу да слажу своје објекте у одређени ред.

У прилог добијеним резултатима иде и чињеница да се развој ликовног изражавања код деце одвија упоредо са овладавањем ликовним техникама кроз сазнавање околине и усвајање знања о њој (Јапунца-Милисављевић, 2009), што указује да је цртање активност за коју је неопходно посматрање и учење.

О напредовању у ликовном изражавању, које је у функцији календарског узраста, сведоче и различити облици људске фигуре код млађе и старије деце. Богаћење цртежа људске фигуре све већим бројем детаља како се деца развијају примећено је у ликовним радовима деце с ЛИО (Ђорђевић, 2005, 2006), и деце типичне популације (Кокс, 2000, Шкорц, 2012).

Следећа наша претпоставка односи се на чињеницу да је већи квалитет цртежа старије деце условљен сазревањем мозга у целини. Складнији развој визуелног памћења, које је од изузетне важности за цртање, деца с ЛИО показују у периоду око 12-13 година (Јапунца-Милисављевић, 2007). Такође, истраживања показују да квалитет развијености пажње код деце с ЛИО расте у односу на ниво едукације и календарски узраст (Јапунца-Милисављевић, 2005, Јарундза-Милисављевић et al., 2011), што је у складу и са наводима Маћешкић-Петровић (2006), да се пун развој пажње запажа тек у адолесценцији. Резултати испитивања визуоконструктивних и просторних способности код деце с ЛИО указују да се на вишим нивоима календарског узраста (10-13,5 година) јавља значајно побољшање у постигнућима на задацима конструкција који захтевају ангажовање спацијале компоненте перцепције на концептуалном нивоу као основе моторног извршавања (Маћешкић-Петровић, Каљача, 2001, Маћешкић-Петровић, 2003), што такође доприноси квалитетнијем цртежу старије деце.

Способност перцепције и представљања облика у великој мери утиче на квалитет дечјег цртежа. У нашем истраживању уочена је статистички значајна разлика у нацртаним облицима између деце млађег и деце старијег узраста. Беламерић (1987) говори о коришћењу облика у ликовном изражавању деце током развоја, и наводи да у најранијим радовима деце се не јављају облици. Постепено дете почиње да приказује кретање, живе и неживе облике. Да приказивање облика на цртежима напредује са узрастом показују и 4 стадијума у цртању геометријских облика, пре свега коцке и ваљка (Toomela, 1999). Деца од две године углавном шкрабају, при чему су нацртани облици међусобно повезани, а постојеће празнине испуњене различитим овалним, кружним и другим елементима. Око треће године појављују се појединачно нацртани задати елементи, док се на узрасту од четири године цртежи коцке и ваљка међусобно јасно разликују. Интегрисан цртеж који има карактеристике тродимензионалности уочавамо код деце после седме године.

Добијени резултати су у складу са подацима истраживања која указују да дете лакше прецртава облике који су блиски његовом искуству (Toomela, 2002). Наши резултати потврђују чињеницу да је у наставном

процесу код ученика с ЛИО важно инсистирати на јачању осетљивости за облик (Јапунца-Милисављевић, 2009), инсистирати на чулном искуству, обогаћивати представе о предметима и појавама које је код ученика створило животно искуство (Јапунца, 2002). Кроз разговор са ученицима едукатор треба да упути ученике да покушају да наведу какви све облици постоје у њиховом окружењу и какве су њихове особине. Код ученика треба подстицати склоност ка проналажењу дивергентних решења у коришћењу различитих облика у ликовном изражавању, као и маштовитост која се огледа у богатству детаља на облицима који се цртају. Уметничке репродукције познатих сликара би требало искористити да се покажу необични облици различитих предмета и бића. Том приликом ученици морају да имају слободу да сами именују те облике како их виде и доживљавају. Мотивисати ученике да креирају и комбинују облике из своје маште, да облике из визуелне реалности постављају у нове односе и слично. Анализа поетских и прозних текстова, прилагођених дечјем узрасту, такође може да мотивише децу у правцу тражења, откривања и представљања многих квалитета облика (Јовановић, 2001).

ЗАКЉУЧАК

Разлика у квалитету цртежа код деце млађег и старијег узраста, као и све наведене чињенице које истичу важност богаћења искуства детета и зрелост одређених способности за ликовно изражавање деце с ЛИО, иницира потребу детаљнијег дефинисања процеса едукације и рехабилитације. Неопходно је подстицати пажњу и природну радозналост детета на занимљиве облике у визуелној стварности, инсистирати да дете обрати пажњу на одређене аспекте неког предмета – боју, облик, звук (Јапунца-Милисављевић, 2008), како у почетним разредима, тако и у старијој школској доби.

На часовима ликовне културе, као и деци типичне популације, деци с ЛИО треба омогућити да стваралачки приступају ликовном проблему и да развијају више продуктивне него репродуктивне способности (Филиповић, 2011б). Кроз примере из визуелног окружења код деце и млађег и старијег узраста, треба стимулисати осетљивост за боје, њихове нијансе и интензитет, способност уочавања боја као својства предмета и њиховог именована, смисао и способност изражавања бојом и површином. Веома је важно да едукатор негује слободу, самосталност и оригиналност у ликовним решењима ученика, поштујући њихов афинитет за одређене боје. Код ученика је неопходно развијати способност сређивања облика који се представљају у простору и постизања различитих

просторних решења. Такође треба да се утиче и на способност да се линијама и облицима изрази пропорција, величина и текстура. Наравно, од изузетне важности је прецизно одређивање индивидуалног склопа потенцијала и ограничења одређеног детета као основе за усмеравање његовог образовања и планирања третмана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Coates, E., & Coates, A. (2006). Young children talking and drawing. *International Journal of Early Years Education*, 14 (3), 221-241.
2. Golomb, C. (2004). *The child's creation of a pictorial world*. 2nd Edition, Mahway, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
3. Hope, G. (2005). The types of drawing that young children produce in response to design tasks. *Design and Technology Education: An International Journal*, 10 (1), 43-53.
4. Japundza-Milislavjević, M., Đurić-Zdravković, A., & Slavnić, S. (2011). Selective Attention in Children with Intellectual Disabilities. *The New Educational Review*, 25 (3), 301-315.
5. Toomela, A. (1999). Drawing development: Stages in the representation of a cube and a cylinder. *Child Development*, 70 (5), 1141-1150.
6. Toomela, A. (2002). Drawing as a verbally mediated activity: A study of relationships between verbal, motor and visuospatial skills and drawing in children. *International Journal of Behavioral Development*, 26 (3), 234-247.
7. Арбутина, Љ. (2011). *Креативне способности и настава ликовне културе код деце с лаком интелектуалном ометеношћу*, Мастер рад, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Београд.
8. Белапарић, Д. (1987). Ликовно стваралаштво дјетета. У Л. Крофлин, Д. Нола, А. Посиловић, & Р. Супек (уредници) *Дијете и креативности* (pp. 113-160). Загреб: ЧГП Дело, ООУР ГЛОБУС.
9. Виготски, Л. (2005). *Деца машта и стваралаштво*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
10. Ђорђевић, С. (2005). Оптичко-тематски план ликовног изражавања ЛМР ученика. *Београдска дефектолошка школа*, 2, 171-180.
11. Ђорђевић, С. (2006). Цртеж предшколске деце и лмр ученика. *Београдска дефектолошка школа*, 2, 131-141.
12. Јапунца, М. (2002). Визуелна перцепција деце с лаком менталном ретардацијом. *Истраживања у дефектологији*, 73-80.

13. Јапунца-Милисављевић, М. (2005). Пажња код деце с лако менталном ретардацијом школског узраста. *Истраживања у дефектологији*, 6, 95-103.
14. Јапунца-Милисављевић, М. (2007). *Облици испољавања когнитивних сметњи код деце с лако менталном ретардацијом*, Докторска дисертација, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Београд.
15. Јапунца-Милисављевић, М. (2008). *Методика наставе математике за децу омењену у интелектуалном развоју*. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију – Издавачки центар.
16. Јапунца-Милисављевић, М. (2009). *Методика наставе вештина за децу омењену у интелектуалном развоју*. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију – Издавачки центар.
17. Јовановић, С. (2001). Текст, реч, музика и игра као подстицаји за учење, ликовно изражавање и стварање. *Настава и васпитање*, 50 (5), 545-558.
18. Кокс, М. (2000). *Деци цртежи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
19. Крстић, Н. (1999). *Основе развојне неуропсихологије*. Београд: Институт за ментално здравље.
20. Маћешић-Петровић, Д. (2003). Визуоконструктивне и просторне способности деце с лако менталном ретардацијом. *Истраживања у дефектологији*, 2, 117-124.
21. Маћешић-Петровић, Д. (2006). *Настава и сазнајне специфичности деце с лако менталном ретардацијом*. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију – Центар за издавачку делатност - ЦИД.
22. Маћешић-Петровић, Д., & Каљача, С. (2001). Доживљај простора лако ментално ретардиране деце. *Београдска дефектолошка школа*, 2-3, 63-69.
23. Трстењак, А. (1987). *Човек и боје*. Београд: Нолит.
24. Филиповић, С. (2011а). *Методика ликовног васпитања и образовања*. Београд: Издавачка кућа КЛЕТТ.
25. Филиповић, С. (2011б). *Приручник за учитеље уз радни уџбеник „Свети око нас“, ликовна култура за први разред основне школе*. Београд: Издавачка кућа КЛЕТТ.
26. Шкорц, Б. (2012). *Креативност у интеракцији: Психологија стваралаштва*. Земун: Mostart.

ARTISTIC EXPRESSION IN CHILDREN WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY IN TERMS OF CALENDAR AGE

SANJA GAGIĆ, MIRJANA JAPUNDŽA-MILISAVLJEVIĆ,
ALEKSANDRA ĐURIĆ-ZDRAVKOVIĆ

University of Belgrade,
Faculty of Special Education and Rehabilitation

SUMMARY

Drawings made by children with mild intellectual disability (MID), as well as drawings made by children from the typical population, grow more detailed and complete with age, which may be the result of experience that comes with time, but might as well be the consequence of schooling.

The aim of this research is to determine the difference in quality of drawings made by children with MID with reference to their calendar age. The sample of students involves 69 subjects, both sexes, calendar age between 8 and 16, attending school grades I through VIII. The study used drawing on the topic "Peculiar flower", constructed specifically for the purpose of this research. A professor of methods of art teaching and a defectologist graded on the scale from 1 to 5 the following aspects of the drawings: the use of color, proportion, shapes and spatial distribution.

Statistically significant difference has been observed in the quality of drawings made by subjects from different age groups. It was also determined that the quality of shapes depicted in the drawings made by older subjects was higher than those in the drawings made by younger children.

The results obtained indicate the need for stimulating sensitivity to color in the course of art lessons for children of younger and older age, as well as developing the ability to manage shapes that are presented in space, and influencing the ability of exploring proportions, sizes and textures through various lines, shapes and colors.

KEY WORDS: drawing, mild intellectual disability, age